

Ю. Сафонов

**ПРОБЛЕМА ПОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЗНАТІ В XVII
СТОЛІТТІ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛЕМІСТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ)**

Боротьба за збереження культурної самобутності давно стала однією з основних тем в літературі українців. Постійно перебуваючи під владою чужоземних держав, вони неодноразово зазнавали спроб асиміляції певною культурою. У XV – XVI ст., зі вступом православних українців у безпосереднє сусідство з католиками-поляками, між ними почалося гостре суперництво, що розгорілося у релігійну і культурну війну. Розвиваючись як боротьба передусім між православ'ям і католицизмом, вона поклала початок першій в українській історії великій ідеологічній дискусії. Торкаючись виключно релігійних питань, вона також порушувала проблему, що згодом стане вічною в українській літературі. Таким чином, *проблема* набуває глобально-важливого напрямку, а саме: чи приречена на смерть, чи здатна вижити культурна спадщина українців?

Мета статті: дослідити полонізацію української знаті на матеріалі української полемістичної літератури.

Полемістична література XVII століття тривалий час не досліджувалась, а інколи навмисно замовчувалась. Найчастіше зверталися до неї історики, а також ті, хто займався історією релігії або культурними надбаннями цієї епохи - і це цілком закономірно, бо ж вона відтворює тогочасні поняття про світ і роль релігії в житті людини. Михайло Возняк писав: "Між полемістичними писаннями зустрічаються твори, невідомі від пафосу, поезії та взагалі меншої чи більшої літературної стійкості" [1; 462], вони варті уваги літературознавців.

Найвичерпніші критичні праці про цей період беруть початок з кінця XIX- початку XX століття. В цей час цією тематикою займалися такі вчені як Олександр Брюнкер, Іван Франко, Михайло Возняк та інші. Їхня робота не була, на жаль, в силу політичних обставин, продовжена. І лише у 80-ті роки XX століття ця проблема знаходить своє віддзеркалення. За довгі роки вимушеної перерви сьогодні потрібні ґрунтовні дослідження особливостей полемістичної літератури, її давнього походження, бо це спільне надбання трьох

братніх народів. Не говорячи вже про твори, які мають неймовірно широкий зв'язок із церквою, про які зовсім мало говориться і пишеться.

Серед літературної спадщини XVII та XVIII століть, малодослідженим та призабутим жанром духовної культури є полемічний діалог.

Багатомовність є однією з головних характерних рис української літератури XVII-XVIII століть. У той період, на своєрідному культурному пограниччі між православною Україною і католицькою Польщею, літературні твори, зокрема полемічні, писалися щонайменше чотирма мовами. Були між ними дві мови національні – українська і польська, та дві офіційного вжитку – латина, яка використовувалася у міжнародних відносинах і католицькому богослужінні та церковнослов'янська мова, яка часто вважалася православними єдиною, що може знадобитися для „високих”, важливих справ, не пов'язаних із повсякденними справами і побутом.

Православні, рідше уніатські письменники, вживали ще одну мову – так звану книжну, штучне утворення, що постало як поєднання старослов'янської мови з розмовною мовою освічених людей. Вона за словами П. Житецького, „мала задовольняти як людей більш книжних своєю граматичною поправністю, так і людей менш книжних своєю загальною доступністю” [2; 33].

У XV – XVI ст., як і за часів Київської Русі, православ'я лишалося синонімом цілісності культури. Його роль в українському суспільстві зростала: за відсутності власної держави церква слугувала для українців єдиним інститутом вираження їхньої самобутності. Однак саме тоді, коли відчувалася потреба в сильній і надихаючій православній церкві, вона поринала у стан глибокого занепаду. Тим не менше православ'я більше ніж католицизм і протестантизм, перебувало під „покровительством” і захистом держави. Це мало місце за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Але підтримувати тісні стосунки між православною церквою й католицькими правителями Польщі було важко, якщо взагалі можливо. Випещуючи католицький костюл, можновладці вважали православну церкву мовби за нерідне дитя.

Потрапивши під владу Литви, українці мали всі підстави для оптимізму щодо власної церкви. Не бажаючи лишати своїх численних православних підданих під верховенством московського митрополита, у 1458 році великі князі литовські відновили митрополію в Києві. Охоплюючи десять єпископств на Україні та Білорусії, нова митрополія розірвала церковні зв'язки з Москвою, повернувшись під

верховенство константинопольського патріарха. Але, дотримуючись тогочасної практики, великі князі, а згодом польські королі, прибрали собі право „покровительства”, тобто змогли призначивши навіть православних єпископів і самого митрополита. Крім того, чимало важливих церковних питань стали вирішуватися виключно мирськими правителями, що належали до іншої, все більш ворожої православ'ю церкви.

Це мало катастрофічні наслідки. Право світської влади призначати єпископів підривало авторитет митрополита. А те, що кожен єпископ сам установлював власні закони, швидко розхитувало організаційну дисципліну православної церкви. Ще згубнішою була корупція, породжувана „покровительством” світської влади. Нововисвячені на священників шукачі поживи, часто підкупом здобували сан єпископа, відтак отримували можливість плюндрувати свої єпархії, розпродавати ікони, коштовності та землі. Згодом навіть звичайні феодалі почали продавати розташовані на їхніх землях парафії та монастирі тому, хто більше заплатить, або відписували їх своїм родичам, що не мали права спадщини. Так поводитись навіть вище духовенство. Наприклад, митрополит Онисифор Дівочка був звинувачений у двоєженстві; єпископ Кирило Торолецький постав перед судом за підозрою у вбивстві, згвалтуванні й погрозах, але був виправданий; єпископ Іон Борзобогатий вимагав у прихожан плату за відвідування церкви. Беручи приклад із своїх ієрархів, парафіяльні священники поводитись так ганебно, що сучасники скаржилися, ніби серед них можна було зустріти самі лише „людські покидьки”, які скоріше підуть до шинку, ніж до церкви.

За таких умов культурний вплив православ'я був вельми обмежений. Школи, що колись були найбільш привабливими установами церкви – занедбали. Малограмотні вчителі ледве могли навчити дітей основ писання, читання та катехізису. Із часів середньовіччя мало що змінилося у програмі шкільного навчання. Завоювання турками Константинополя у 1453 р. поглибило інтелектуальний та культурний застій і позбавило православну церкву найбільш передового та надихаючого взірця.

Втративши внутрішні та зовнішні стимули, православна культура скотилася в обрядовість, обмеженість та декаданс.

Тим часом поляки переживали період культурного розквіту. Живлячись потужними спалахами творчої енергії із Заходу, в них розвивалося Відродження, а з ним і суспільна свідомість. Відійшовши від середньовічної зосередженості на питаннях потойбічного життя, такі особистості, як астроном Копернік, філософ Анджей Фрич

Модржевський, поет Ян Кохановський, відобразили новонароджену гуманістичну зацікавленість людиною, досвідом її земного життя, її суспільним та природним оточенням. Поширенню нових ідей сприяли випускники Ягеллонського університету в Кракові та польські студенти університетів Італії та Німеччини.

Реформація, впливи якої стали помітними в Речі Посполитій в середині XVI ст., принесла нові струмені творчого збудження, у тому числі і серед української людності, опосередкованого іншою вірою.

Своїх послідовників знайшов кальвінізм, арианство. Протестанти з метою поширення своїх ідей засновували вищі школи, друкарні, закріплюючи у літературному вжитку польську мову. Попри гострі конфлікти на релігійному ґрунті, Річ Посполита, на відміну від більшості європейських країн, лишалася оазою релігійної терпимості. Великою мірою це пояснювалося величезним впливом шляхти – непорушність її прав передбачала й те, що мали поважатись її релігійні погляди, навіть відмінні від прийнятих.

Посилення наприкінці XVI – на початку XVII ст. католицької реакції на протестантизм мало найбільш відчутні здобутки в Польщі. Великою мірою це було заслугою єзуїтів – цієї ударної сили Контрреформації, що з'явилася у Польщі в 1564 році. Згруповуючи у своїх лавах відданих, добре освічених і розумних осіб, цьому сувородисциплінованому ордену вдалося повернути у лоно своєї церкви чимало заблудної пастви. Заснувавши по всій Речі Посполитій цілу мережу блискучих колегій, єзуїти не лише виховували поляків у дусі войовничого католицизму, а й привертали до себе обдаровану протестантську і православну молодь.

Приваблюючий приклад привілейованого польського шляхтича справляв величезний асимілятивний вплив на українську знать, а його очевидна культурна вищість посилювала потяг до всього польського. Впевнившись в своїй перемозі над протестантами, єзуїти зосередились на схизматах, як вони називали православних. Незабаром, після 1569 р., вони рушили на Україну, засновуючи свої колегії у Ярославі, Львові, Кам'янці, Барі, Луцьку, Вінниці та Києві. Їхні найкращі полемісти, і серед них блискучий Петро Скарга, бичували у проповідях та на відкритих диспутах догматичні облудності та культурну відсталість, приписувані православ'ю. У своєму знаменитому трактаті "Про єдність церкви Божої" Скарга доводив, що православ'я перебуває в настільки безнадійному становищі, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом. "Греки обдурили тебе, о руський народе, – писав Скарга, – бо давши тобі святу віру, вони не дали грецької мови, змусивши тебе

використовувати слов'янську, аби ти ніколи не зміг дійти правдивого розуміння і знання... адже за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істину" [3; 84].

Потужний спалах церковної полеміки в християнстві спричинили Реформація та її продовження – протестантизм, зокрема лютеранство і кальвінізм. Католицька церква на Реформацію відповіла контрреформацією, що й призвело до затяжних релігійних воєн впродовж XV – XVII ст. Ідеї Реформації проникли також і на Україну та зумовили тут активізацію суспільно-політичного життя. Вагомою в плані розвінчання нападок католицьких полемістів була книга „Ключ царства небесного”(1587), ректора Острозької академії Г.Смотрицького.

Герасим Смотрицький був світською людиною й тому в богословські проблеми глибоко не вдавався. Тим не менше, звертаючись до читачів, до князя Острозького, він пристрасно закликав давати відсіч діям і писанням католицизму. Щоб заперечити єзуїту і показати справжню суть католицизму, Смотрицький вдається до історичних фактів аморальності римського “святого престолу”, починаючи від папи Формоза, за “котрого стався костёл римский, як лице без носа”. Автор відповідає на всі ці дії короткою викривалою історією папства як земного “передпекла”, змальовуючи дику сваволю, розбещеність і блудодіяння “самотворных намесников божиих” у Римі. “Ключ царства небесного”, – доводить автор, – не в руках розбещених ватиканських блудодійників, а в руках людей “статечної” грецької православної віри”.

Надзвичайно гостро засуджує Герасим Смотрицький і “календар римський новий”, який використовується Ватиканом та польським королем для наступу на права і звичаї українського православного населення. Будучи захисником і гуманістом прав свого народу, він у католицькій календарній реформі вбачав суспільну і морально-етичну кривду. Дана реформа вносила надзвичайно великі труднощі в соціальне й економічне життя українства, була виявом національно-релігійного гноблення, досить згубно впливала на родинні стосунки. Саме на ґрунті цього вона і викликала опір у православного люду, який продовжував визначати релігійні свята за давніми звичаями. Все це і подає нам полеміст, бо сам він був свідком і сучасником цих подій.

Іван Франко відзначив у антикатолицькій книзі Герасима Смотрицького новий дух і новий спосіб мислення, бо реформа календаря трактувалася автором не стільки в догматичному плані, скільки з усією складністю тогочасного суспільно-політичного життя

України: “се не сухий теологічний трактат, а жива картина стану української суспільності у другій половині XVI ст.” [4; 224]. Франко також високо оцінив “Ключ царства небесного” і як художній твір за влучність виразу, помірний гумор, схильність до поетичних висловів.

Досить гострополемічними були трактати Василя Суразького “О єдиной истинной православной вере...” і Стефана Зизанія “Казань святого Кирила патріарха ієрусалимського, о антихристе и знаках его”.

Українська знать, як і кожна знать, була чутливою до свого соціального статусу, й пов’язаність з релігією і культурою, що вважалися неповноцінними, глибоко вражала її самолюбство. Внаслідок цього українські аристократи стали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову та культуру. В 1610 р. в сповненому скорботи трактаті “Тренос, або Плач за Святою Східною Церквою” провідний представник православ’я Мелетій Смотрицький оплакував утрату Руссю її найзнатніших родів: “Де тепер безцінні діаманти православної корони, уславлені роди руських князів...? Де тепер ті, що очолювали їх... благородні, відважні, сильні і давні доми руського народу, що на весь світ славилися престижем, могутністю та відвагою?” [5; 117]. За цим риторичним запитанням стояв загальновідомий факт переходу славетних магнатських родів до табору католиків-поляків.

Свідчення, що допомагає розуміти сам механізм асиміляції, лишив львівський архієпископ Ян Порохницький, що сам був представником спольщеного українського роду: “Коли траплялось, що була панна-одиначка з маєтністю, або вдова багата, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русі, помагали їм своїми впливами, і так (вони) женячися часто наповнювали Русь і запровадили віру католицьку римську; решту зробила пильність пасторів, так що й найбільші панове з Русі прийшли до єдності з римським костьолом, покинувши грецьку схизму” [6; 12].

З решти українських православних магнатів тільки лічені роди лишалися відданими старій вірі. До таких, зокрема, належали ті, що отримали титул до 1569 р., коли українці ще становили могутню політичну й культурну силу Великого князівства Литовського. Давні традиції продовжували побутувати в окремих осередках бідної шляхти в ізольованих і віддалених від центрів польської культури землях. Проте політично, соціально і економічно вони були надто слабкими, щоб зупинити процес колонізації.

Отже, важко перебільшити ті серйозні наслідки, що їх мала для українців утрата власної еліти. В суспільствах, що поклали початок сучасної Європи, з їхньою ієрархічною будовою, народ без знаті все

одно, що тіло без голови. Це значило, що українці втратили верству, котра зазвичай здійснювала політичне керівництво, ставила певні політичні цілі, сприяла культурі та освіті, підтримувала православну церкву й живила відчуття етнополітичної та культурної самобутності суспільства. З поширенням полонізації українська знать православ'я, українську мову та звичаї пов'язувала насамперед із буттям нижчих, малоосвічених та не заможних верств. Вони як такі були в очах поляків предметом презирства. Відтак честолюбні і обдаровані молоді українці були постійно змушені вибирати між відданістю власному народові й культурно-духовним традиціям та асимілюванням у панівний порядок і культуру. Частіше перевага надавалася останньому. Внаслідок цього іншою важливою проблемою української історії стала проблема верхівки українського суспільства або, краще сказати, – її відсутності.

Отже, кожна спроба здійснення полемічної літератури дає підставу здійсненню теоретичних узагальнень щодо об'єктивних ознак часу, духовного буття української людності XVII століття.

Література:

1. *Возняк М.* Історія Української літератури. Т.1, Львів 1992.
2. *Житецький П.* Нарис літературної історії української мови у XVIIст., Львів 1941.
3. *Петров Н. И.* Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искуственная литература XVIII – XVIII вв.
4. *Франко І.* Історія української літератури. Частина перша //Зібрання творів: у 50 т. – К., 1983. – Т. 40.
5. *Сапович К.* Арістотелевські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1988.
6. *Смирнов И. П.* О древнерусской культуре, русской национальной специфике и логике истории. – Вена, 1991.
7. Історія русів. – Нью-Йорк, 1956.
8. Історична самосвідомість та історіофілософські ідеї літописання XIII – XV ст. //Історія філософії на Україні: У трьох томах. – К., 1987. – Т.1.
9. *Копистенський З.* Омліла albo Казанье на роковую память в Бозе велебного блаженной памяти отца Єліссеа в схиммонасех Євтіміа Плетеницкого //Тітов Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків.
10. *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра //Известия отделения русского языка и словесности АН. – 1907. – Кн. 4.
11. *Перетц В. Н.* Малорусские песни и вирши в записях XVI – XVII вв. //Известия отделения русского языка и словесности АН. – 1899. – Кн. 3.
12. *Туптало Д.* Летопись // Сочинения святого Дмитрия, митрополита Ростовского: В пяти частях. – М., 1842
13. *Шевчук В.О., Яременко З.В.* “Трагедія руська” – нововідкритий твір української драматургії початку XVII ст. //Українська література XVI – XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984.

Анотація

Автор дослідження “Полонізація української знаті в XVII столітті на матеріалі української полемістичної літератури” намагається в межах своєї статті вирішити надзвичайно важливе питання боротьби за збереження культурної самобутності українців.

Боротьба відбувалась, передусім, між православ'ям і католицизмом, вона поклала початок першій в українській історії великій ідеологічній дискусії. Торкаючись виключно релігійних питань, порушується проблема, що згодом стане вічною в українській літературі, зокрема, чи приречена на смерть, чи здатна вижити культурна спадщина українців?

Аннотация

Автор представленного исследования „Полонизация украинской интеллигенции в XVII веке на материале украинской полемической литературы” пытается в рамках своей статьи решить очень важный вопрос борьбы за сохранение культурной бытности украинцев.

Борьба происходила, прежде всего, между православием и католицизмом, она положила начало первой в украинской истории идеологической дискуссии. Касаясь религиозных вопросов, рассматривается проблема, которая в скором времени станет вечной в украинской литературе, обречено ли на смерть, в частности, или способно выжить культурное наследие украинцев?